

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Юлія Руденко, к. політ. н.

Національна академія Служби безпеки України

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОДЕЛЕЙ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Yulia Rudenko, PhD in Political Sciences

National Academy of Security Service of Ukraine

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF MODELS FORMING NATIONAL IDENTITY

Article deals with the problem of formation of national identity, which in the era of globalization is urgently needed nowadays. A variety of factors is «involved» in the process of formation: historical traditions and myth, language, territorial factor and so on. Depending on the set and modification of these factors models of national identity are formed. Thus, the article focuses on formation of national identity in at least three countries: Germany, Russia and China. Outlined that these models were formed by culture, politics and philosophy.

In particular, formation of national identity in Germany consisted of such elements of its formation as a pantheon of national heroes, language, places, religion. National identity in Russia was formed based on political values: general political tragedies, authoritarianism. And finally national identity in China's was formed based on the basic philosophical teachings: Confucianism, Buddhism, Legalism, etc., that create the principles of Chinese life: prevalence of public interests over individual interests, respect for social status, traditionalism.

Key words: national identity, historical traditions, comparative characteristics.

Сьогодні у добу глобалізації нагальною потребою часу як для України так і для інших країн є пошук чинників, які б об'єднували суспільство у контексті його генезису, а не руйнування. На нашу думку, такі «позитивні» чинники можна шукати у площині національної ідентичності. Слушно зауважують Кремінь В. та Ткаченко В.: «саме тому у добу глобалізації особливого значення набуває національна й геополітична ідентичність, що включає в себе безліч компонентів, таких як світогляд, національна самосвідомість і менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні взірці, національні традиції, навіть міфи й символи та стереотипи поведінки. В якості державних символів виступають не просто емблеми – герб, прапор, гімн та інші атрибути, які покликані втілити в собі ідею національно-державної єдності й величі. Більш суттєвим є інші константи державності – єдність і недоторканість території, спільність історичної долі, усталеність державної мови, врешті-решт – верховенство закону. Історичний досвід доводить: всякий лад зберігає свою життєздатність і ефективність до тих пір, доки більшість людей зберігає віру в його законність, справедливість і ефективність. Як тільки починають руйнуватися духовні й культурні стрижні національної ідеї, національної ідентичності – можна говорити про занепад держави¹.

Тому актуальність теми статті, на нашу думку, полягає саме у виявленні чинників та компонентів національної ідентичності, які складають її об'єктивне тло, ти самим модифікуючи певні моделі. В контексті цього ми будемо використовувати компаративістський метод.

Отже, метою статті є порівняння декількох ключових моделей національної ідентифікації з окресленням основних чинників та компонентів, що їх утворюють.

¹ Кремінь, В., Ткаченко, В. (2013). *Україна: ідентичність у добу глобалізації: начерки міждисциплінарного дослідження*. Київ: Знання України, 298.

Слід зазначити, що поняття «ідентичність у політології і суміжних сферах наукового пізнання утвердилася порівняно недавно, у другій половині ХХ століття.

Нагорна Л. стверджує, що терміном «ідентичність» позначається культурна норма, яка відображає реакції спільнот та індивідів, тим чи іншим способом інтерпретувати оточуючий світ і своє місце в ньому¹.

Або в того ж автора знаходимо: «у найширшому значенні ідентичність - це один з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, фундамент системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору»².

«Ідентичність – найважливіший акт самоусвідомлення суспільством і у ньому кожною особистістю самих себе, сутнісних основ свого буття в історії... Проблема ідентитету й ідентифікації – це проблема того, як мислить, відчуває й діє людина в усіх формах своєї втіленої єдності зі своєю історією, культурою, духовністю, з позицій будь-якої форми свого соціально, економічно, політично стратифікованого буття»³.

Під національній ідентичністю мається на увазі почуття приналежності й відданості людини певній нації⁴.

Кремінь В. та Ткаченко В. стверджують, що як засвідчує досвід історії, будь-яка людська спільнота чи цивілізація, що самоствердилася в історії, утверджувалися в процесі плекання особливого, притаманного лише їм ідеалу, або центральної осьової ідеї. Відповідно й кожен народ, який самоствердився в національній державі, формує власну національну ідею, головне призначення якої полягає у визначенні національно-державної ідентичності в ряду інших народів світу. Ідентичність формується на перетині національно-історичної, соціально-психологічної, соціально-культурної, політико-культурної та інших сфер. У її зміст входять усталені особливості національної культури, етнічні характеристики, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи тощо, що у підсумку формують особливості національного характеру⁵.

Ми не ставимо за мету дійти до істини в останній інстанції, але спробуємо порівняти декілька доволі різних моделей національної ідентифікації, визначивши їх відмінні та спільні риси. Щоб наш аналіз був більш ілюстративний, ми зупинимося на західноєвропейській моделі, а точніше – Німеччині (Баварії), євразійській моделі (Росія) та східній моделі (Китай).

Отже, Баварія - найбільш велика та історично найстаріша земля Федеративної Республіки Німеччини. Баварські традиції самосвідомості та державності формувалися на протязі більш ніж тисячолітньої історії.

Баварія виявилася єдиною німецькою землею, який завдяки своїй єдиній економічній значущості та яскраво вираженій самобутності народу вдалося сформувати справжню самосвідомість, яка, вірогідно, може бути визначена саме як національна, тому у характеристиці німецької національної ідентичності, ми вирішили виокремити саме її.

Німецька національна ідентичність на відміну від наступних прикладів формувалася переважно на культурному підґрунті, яке формувалося на протязі довгого історичного часу. Культивування та розвиток національної ідентичності було неможливо без звернення до конкретних прикладів. Такими прикладами стали видатні діячі минулого, як загально німецького, так і місцевого баварського рівня. Їх образи культивувалися, вони подавалися як зразки для наслідування, як істинно німецькі люди, як носії духу німецької виключності, як прояви німецького генія.

Роль батька такого національного пантеону була відведена Людвигу I Баварському. Другим батьком баварської нації називався Максиміліан II. Поряд з правлячими Баварією монархами туди входили і фігури не менш значущі, але пов'язані з ними – наприклад, кронпринц Рупрехт та інші.

Окрім особливого національного пантеону, важливіший, в однаковому ступені і етнічний, і культурний елемент, який виокремлює Баварію з інших німецьких територій – мова. Тому, баварськими істориками була написана ціла низка праць, де в історичній та історікокомовній перспективі розглядалися особливості давньобаварських імен, аналізувалися не тільки проблема

¹ Нагорна, Л. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: іПіЕНД ім. Ф. Кураса, 33.

² Нагорна, Л. (2011). *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ: іПіЕНД ім. Ф. Кураса, 13.

³ Козин, Н.Г. (2011). Ідентифікація. Історія. Чоловік. *Вопросы философии*, 1, 41.

⁴ Voermer, P. (ed) (1986). *Concept of National Identity*. Baden-Baden.

⁵ Кремьень, В., Ткаченко, В. (2013). *Україна: ідентичність у добу глобалізації: начерки міждисциплінарного дослідження*. Київ: Знання України.

походження баварів і самого слова «Баварія», але і проблеми створення особливого баварського словника, покликаного покласти кінець суперечкам про самостійний статус баварського серед інших німецьких мов.

Для культивування національної ідентичності також широко використовується релігія. Баварія, дійсно, у релігійному плані у значному ступені залишалася традиційною чи навіть традиціоналістською, переважно- католицькою, периферією. Вона стала батьківщиною ХСС, а політична традиція на релігійній основі у сучасній Баварії сильна, не дивлячи на все тенденції до секуляризації.

Для культивування баварського національного ідентитету є дуже важливими так звані «місця пам'яті чи «пам'ятні місця» – регіони, які слугували джерелом для стимулювання національної ідеї.

В особливе місце пам'яті перетворилася і вся Баварія, міста якої позиціонувалися майже як непросторові учасники баварської історії.

Тобто, якщо закілювати нашу першу тезу, що німецька національна ідентичність, перш за все баварська сформувалася на культурному підґрунті, то можна додати, що вона сформувалася ще в контексті історії, тобто на історико-культурному підґрунті.

Наступна модель національної ідентичності, на якій ми зупинимось – євроазіатська, сформувалася у Росії. Російська модель ідентичності – це, на нашу думку, модель політична.

Зокрема, спектр «політичних виборів», які робить Росія в спробах самовизначення, вкрай широкий: інтеграція у європейську цивілізацію чи збереження російської цивілізаційної самобутності; імперія чи національна держава; відносна ізоляція чи повна відкритість; лібералізм чи цінності патерналістської держави; індивідуалізм чи колективізм; мобілізація чи модернізація; політична чи імперська нація¹.

Двадцятиріччя після розпаду СРСР відрізало шлях Росії для воскресіння радянської ідентичності. Російська ідентичність почала відроджуватися у масовій свідомості, однак ще не укріпилася та не отримала відображення у реальній стратегії розвитку країни. Росія опинилася у достатньо складному положенні: з 1917 року їй нав'язували радянську ідентичність та цілеспрямовано знищували дорадянську. Зараз вмирають останні залишки радянської, у той же час як дорадянська ще не повернута. Та і повернути її повністю неможливо.

«Чім російська спільнота вирізняється серед інших?» та «Що об'єднує російську спільноту?». Такі питання задаються, коли мова іде про національну ідентичність.

Отже, існує те, про що не дуже прийнято говорити: росіян нерозривно пов'язали загальні трагедії. Глибокі потрясіння, хай вони і закінчилися перемогами, не змогли не відбитися у національній ідентичності. Почасти з цим пов'язана звичка майже всіх поколінь росіян, крім дітей та двадцятирічних, які живуть зараз у Росії, міряти життя нормами «військового часу». Для когось - це часи Другої світової війни, для когось - Афганістан, для десятків мільйонів – це крах 1990-х рр. І ця надломленість, притаманна росіянам сьогодні – теж частина ідентичності.

По-справжньому загальне – це, безумовно, і сама країна, її фізичний вимір. На протязі всієї історії Росії великий простір та різноманіття природних умов багато в чому обумовлювали політичні, економічні, культурні процеси, які відбувалися в країні. Цінності, які рухали вперед російську історію формувалися в тісному зв'язку з природним контекстом. В дорадянський період чинник природи та простору грав важливу роль і в розвитку такої риси російської ментальності як прив'язаність до території, як залежність форми влади (авторитарної) від великих просторів (про необхідність існування саме такої форми влади писав Бердяєв М.²).

Говорячі про ідентичність, має сенс прояснити основні пари, які створюють межі національного характеру, що представляють синтез його рис, історичних обставин, моралі: колективізм та індивідуалізм, демократія та авторитаризм, потреба в «великих справах» та стомленість від подвигів.

Деякі вчені вважають, що росіяни індивідуалісти. В принципі, якщо є можливість реалізувати власні цілі та задачі без зовнішньої допомоги, вони так і роблять. Артельність – це реакція на складні зовнішні умови, в яких завжди розвивалася російська держава.

¹ Картунов, С.В. (2005). *Национальная идентичность: Постигание смысла*. Москва: Аспект пресс.

² Бердяев, Н. (1990). *Самопознание (опыт философской автобиографии)*. Москва: Международные отношения.

Розмова про демократію та авторитаризм вкрай складна в силу багатьох причин. Це і спотворене сприйняття даних понять в Росії, та об'єктивна конвергенція даних явищ в сучасному світі.

В той же час виклики безпеці, які ставили під загрозу само існування російської держави, постійно та об'єктивно сприяли концентрації вищої влади, поваги «до царя», що має місце і в сучасній політиці.

Прагнення до великих справ – плоть від плоті країни. Росія – країна безкрайніх просторів. Простори сформували і зовсім особливий стиль життя, в якому розмах – невід'ємний атрибут, часом за рахунок людського фактору. Якщо подорож рицарів круглого столу здійснювалася за один день, то герої руських казок добиралися до мети мінімум три дні та три ночі.

Той же ж Гоголь зображував Росію в образі птаха-трійки, який не помічає відстані, летить, а не скаче, з ямщиком, який співає пісню: «і ось вона понеслася, понеслася, понеслася!...»¹.

Масштабність – еталон руської естетики. Санкт-Петербург – руська Венеція, побудована на холодній півночі, Вітчизна-мати на Мамаєвому кургані, Петро І роботи Зураба Церетелі чи колосальних розмірів голова Леніна в Улан-Уде – ці об'єкти мають суттєво різну історію, але всі вони відображають руське тяжіння до гігантизму. Звідціль ж витікає помітка у рекламі кожного знов відкритого торгового центру Москви про те, що він є найкрупнішим у Європі.

Що з'явилося сьогодні нового - це інформованість, але дещо «про радянська». Суспільство яке завжди цінує амбіційні проекти стало співвідносити їх вартість та «корисність», тому необхідно сформувати цінність образу того чи іншого проекту. Без роз'яснення, що конкретний багатоміліардний проект принесе громадянам, ніякого «натхнення народу», на яке більшість подібних проектів і направлені, не вийде.

Накінець, треба чесно визнати – окрім боротьби за суверенітет, росіянам просто подобається грати важливу роль в світі. Великодержавність є, і за 300 років імперії глибоко прижилася у національній системі цінностей.

Що торкається спроб вивести національну ідентичність через етнічну чи громадянську, то можна наголосити на наступному: академічні спроби поділити питання ідентичності і націй на дві групи, громадянську та етнічну, в Росії виявилися такими, що не витримали критики. Етнічна – це небезпечна для російської спільноти утопія. Вона може короткочасно об'єднати групу населення, що підірве саму основу російського суспільства та держави. Бунін І.О. писав: «...Народ як дерево, з нього можна зробити і ікону, і дубину, в залежності від того, хто це дерево обробляє»².

Говорити про громадянську націю у Росії, яка двічі за останні сто років революційно міняла устрій, економічну модель і так і не побудувала правову державу – м'яко кажучи, поки несвоєчасно.

Отже, підсумовуючі можна зазначити, що наше твердження про те, що російська національна ідентичність сформована на політичному підґрунті повністю підтвердилося нашою «доказовою базою».

І, на кінець, ми зупинимося на формуванні національної ідентичності в східній культурі, зокрема, китайській. Отже, вкажемо на джерела формування китайської національної ідентичності, яка сформувалася багато в чому завдяки китайській філософії.

Незалежна культура та давнє державне утворення на території сучасного Китаю виникло у другій чверті II тисячоліття до н.е. У межах багатовікового династичного розвитку з'явилося і міцно укріпилося поняття Чжунного (серединна держава, Китай). Одночасно з'явилося і поняття Вайго – «держави за межами Китайської імперії». А словосполучення чжунго-жень (людини серединної держави) стало одним з основних етнічних самовизначень китайців. Ці поняття в свідомості китайського народу чітко поділяють всіх людей на «своїх», членів великої китайської родини, і «чужих», з якими потрібно спілкуватись обережно. За всю історію Китай жодного разу не вступав у союзи, військово-політичні блоки з іншими державами. На початку XX століття європейці проникли у Китай і зробили спроби створити нову національну ідентичність. Але після перемоги комуністичних сил Китай знов побудував позасистемну державу і існував відокремлено від світового співтовариства аж до реформи 70-х рр. Але навіть сучасна інтеграція у світове співтовариство йде по лінії «гармонії у розмаїтті». А основна мета даної інтеграції (економічної за

¹ Гоголь, Н. (1937-1952). *Мертвые души. Полное собрание сочинений в четырнадцати томах*. Москва: Издательство АН СССР, 1.

² Бунин, И.А. (1991). *Окаянные дни*. Ленинград: АЗЪ, 54.

сутністю) – «мирне піднесення Китаю та підняття рівня життя власного народу, жителів Піднебесної».

Китай ніколи не зав'язував довгих дружніх відносин з іншими державами. На протязі кількох тисячоліть Китай був «всесвітом в собі». Все, що за бар'єрами було зовнішнім – «варварським. Все, що зсередини – у центрі – китайським. «Іноземець» по китайськи не «житель іншої країни», а людина, яка приїхала по той бік кордону Китайської держави. І треба усвідомлювати, що перед Вами гвинтик колективістської машини (китаець), причому який вважає дану машину єдино правильно облаштованою. Всі інші – облаштовані неправильно, а часто і не машини зовсім.

Основна сфера, яка впливає на світорозуміння китайця – філософська або, точніше релігійно-філософська. У Китаї розповсюджені різні вчення, але кожне зробило свій внесок у справу формування національної ідентичності.

Конфуціанство дарувало китайцям родину як прообраз всієї суспільної організації. Лояльність до правителя, шанобливість синів до батька, традиційність, на думку китайців, – є основа гармонічного соціального устрою. Його основа – притримання етичних правил кожною людиною, а вершина – єдина держава, держава просвітництва та мудрості.

Будійський варіант світооблаштування незначно відмінний від поняття лідерства в конфуціанстві і мало переглядає ідею милосердної батьківської влади. Будизм вчить, що людина, яка знаходиться зверху, заслуговує своє положення гідною поведінкою у попередньому житті, а конформізм – краще боротьби за місце.

Легісти, в принципі, відкидали управління, засноване на ритуалі та традиціях. Вони висміювали конфуціанські роздуми про людинолюбство, справедливість, братську любов, називаючи їх «грою в слова». Легісти обґрунтовували необхідність управління на основі закону тим, що людина від природи зла. Її звіриний початок може бути пригнічений тільки системою покарань.

Даоси ж виступали проти всякого насилля над людською особистістю, а основна ідея даосизму – встановлення такого світоустрою, де всі жителі рівні між собою. Закони світобудови єдині для всієї природи, живої та неживої і тому їх не варто порушувати.

Як ми бачимо, конфуціанство, будизм, легізм та даосизм відрізняються один від одного у багатьох проявах. Але погляди їх послідовників сходяться у тому, що торкається розуміння колектива як родини, отримання службового статусу без суперництва, розподілу влади, автоматичного порядку підкорення і колективного характеру прийняття рішень. Колективність – це зовсім не обмін особистої незалежності на безпеку, а необхідний, правильний образ життя кожного китайця. Причому така система взаємодії забезпечується без особливих зусиль та самовиробляє себе від покоління до покоління.

Ще одна складова національної ідентичності китайця – мова. Цей чинник, зазвичай, присутній і в інших моделях побудови ідентичності. (Ми згадували про нього в контексті характеристики німецької ідентичності). Будь-яка мова є відображення національного характеру та менталітету народу, і китайська – не виключення. Основна графічна одиниця китайського письма – ієрогліф. По суті, це картинка предмета дійсності. Письмо оперує символами.

По мірі розвитку та постійного спрощення багато із ієрогліфів змінилися до неможливості. Однак суть залишилася незмінною – неможливість для китайської думки звести все багатоманіття оточуючого світу до сухого алфавіту. Будь-яка думка конкретно символічна.

Фонетика формується в Китаї під впливом буддизму, який привніс методику, а точніше відповідний тон кожному слову. А основна фонетична одиниця – не окремий звук, а слог, сукупність кількох звуків, неподільне ціле (як неподільність та сталість сімейного образу життя китайців).

Заслуговують на увагу також китайські ідіоми – «Ченьюї» - «готові висловлювання». Це стійкий фразеологічний вислів, побудований по нормах давньокитайської мови. Компактна та монолітна структура ченьюя робить його вкрай лаконічним, гармонійним, можна сказати, досконалим. Це відображення тієї гармонійності та збалансованості життя, до якої прагне китайський народ.

Отже, зробимо проміжні висновки щодо основних рис та проявів феномену «національної ідентичності» у Китаї. Колективістський тип китайської культури передбачає превалювання інтересів суспільства над інтересами індивіда. Суспільна свідомість людей в Китаї достатньо висока. А будь-яка організація, будь-яке співтовариство автоматично облаштовується як родина.

З цієї ж причини у китайців явно виражена висока повага до соціального статусу, здавна культ почитання старших культивується не тільки в родині, але й в соціальних відносинах.

Китайський народ, як ніхто інший, володіє міцною історичною пам'ятю. Її вихованню надається велике значення та робиться це на основі багатовікової національної історичної традиції. На протязі більш трьох тисяч років Китай представляє собою єдину державу. Виникаючі періоди існування самостійних царств та полукolonіальної залежності від країн Заходу практично не змінили загальних принципів організації держави, її меж та місць розселення етносу.

Стабільністю встановленого порядку та існуючої системи прав та обов'язків, що визначають взаємодію людини з іншими людьми, відрізняється китайська культура в цілому. Нові ідеї та концепції, які привносяться як результат взаємодії з іншими державами у культурно-національному ітозі є новою варіацією вже відомого та загальноприйнятого.

Для сучасного Китаю є звичайним введення мір, які здаються стороннім спостерігачам «суперечливими», але насправді вони вельми виправдані. Прикладом може слугувати принцип рівноваги та гармонії, який лежить в основі конфуціанства та даосизму – основних ідеологічних напрямків Китаю. Він, поза сумнівом, на попередніх етапах розвитку гальмував технологічний та економічний прогрес китайського суспільства та обумовив його відставання від європейської цивілізації. Однак, саме цей принцип забезпечує в теперішній час надзвичайну стійкість міжнародного положення та ефективність внутрішньої та зовнішньої політики держави. Досягнення життєвих цілей за посередництвом прагнення до гармонії та рівноваги у людських відносинах завжди визнається вищою цінністю. Цей принцип проявляється в тому, що, з одного боку, суспільно-політичний лад не змінився на протязі історії, а з іншого, Китай – це країна, яка динамічно розвивається, ефективно (помітно, не швидко, по-європейські, а саме розумно та ефективно) реагує на проблеми та задачі часу.

У межах питання про гармонію не можна не обійти і застосування філософії Інь та Янь в регулюванні соціальних процесів у Китаї.

«Чистий Янь» визначає ідеологію, духовний потенціал та зовнішню політику, а «мутний Інь» співвідноситься з внутрішніми процесами, які диктують економічні обмеження. Янь – це енергії, це духовний потенціал, а Інь – це засоби виробництва та валовий національний продукт. Коли діє міцна ідеологія, і дух сильний, то це переважання Янь, а коли дух слабкий і не здатний позитивно вплинути на економічні процеси, то це Інь в Янь. Досягнення гармонії між ними – суть регулювання соціальних процесів у Китаї.

Принцип «серединності» проглядається у всіх релігійних етиках китайського народу. У «Записках про ритуал» (Лао-цзи) говориться: «Коли радість, гнів, смуток ще не з'явилися, даний стан називають «серединність»¹. В національному менталітеті та політиці держави він наочно прослідковується в декількох аспектах. Це практика впровадження іноземних інвестицій у національне господарство та практика техніко-економічного росту, заснована на ідеї відповідності отриманих технологій середнім господарським умовам країни, середнім доходам, розповсюдженим звичкам населення і т.д. У внутрішньо економічній сфері цей курс на формування середнього класу. Цей принцип також прослідковується в співвідношенні підкорення різнопланових регіонів єдиному центру.

Отже, ми розглянули три моделі національної ідентифікації, засновані на різних чинниках. Не претендуючі на остаточні висновки, але ми виявили, що німецька ідентичність заснована переважно на культурних чинниках, російська – політичних, а китайська – на філософії.

References:

1. Boermer, P. (ed.) (1986). *Concept of National Identity*. Baden-Baden. [in English].
2. Berdjaev, N. (1990). *Samopoznanie (opyt filosofskoj avtobiografii) [Self-knowledge (experience of philosophical autobiography)]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
3. Bunin, I.A. (1991). *Okajannye dni [Cursed days]*. Leningrad: AZ [in Russian].
4. Gogol', N. (1937-1952). *Mertvyje dushi. Polnoe sobranie cochinenij v chetyrnadcati tomah [Dead Souls. Complete works in fourteen volumes]*. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].
5. Kozin, N.G. (2011). Identifikacija. Istorija. Chelovek [Identification. History. Human]. *Voprosy filosofii [Problems of philosophy]*, 1, 41 [in Russian].

¹Тайный смысл и разгадка кодов Лао-цзы (2009). Москва: Неоглори.

6. Kortunov, S.V. (2005). *Nacional'naja identichnost': Postizhenie smysla [National Identity: Comprehension of meaning]*. Moscow: Aspekt press [in Russian].
7. Kremen', V., Tkachenko, V. (2013). *Ukraina: identychnist' u dobu hlobalizatsii: nacherky mizhdystsypynarnoho doslidzhennia [Ukraine: identity in the era of globalization: outlines of interdisciplinary research]*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
8. Nahorna, L. (2008). *Rehional'na identychnist': ukrains'kyj kontekst [Regional identity: Ukrainian context]*. Kyiv: iPiEND im. F. Kurasa [in Ukrainian].
9. Nahorna, L. (2011). *Sotsiokul'turna identychnist': pastky tsinnisnykh rozmezhuvan' [The socio-cultural identity: trap of value distinction]*. Kyiv: iPiEND im. F. Kurasa [in Ukrainian].
10. *Tajnyj smysl i razgadka kodov Lao-czy [Secret meaning and the clue to Lao Tzu codes]*. (2009). Moscow: Neoglori [in Russian].